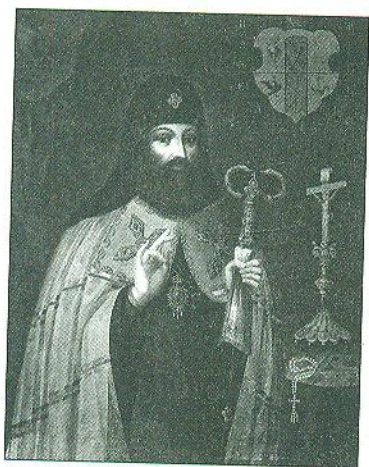

Легенда

Як сприймали Хмельницького його сучасники?

Війна під проводом Богдана Хмельницького, яка вибухнула в 1648 р. і тривала до його смерті в 1657 р., викликала чималий резонанс і знайшла відображення в літературі. Закономірно, відгуки були різні — часто діаметрально протилежні.

Митрополит
Петро Могила

До нас дійшли хвалебні вірші про гетьмана, які походили із українського середовища. Укладаючи в 1649 р. козацький реєстр, канцеляристи вписали до нього панегірик, де Хмельницький іменується «Богом даним» й всіляко прославляється¹. Поряд із ним славиться й генеральний писар Іван Вигівський. Не виключено, саме він міг скласти ці вірші чи хтось із наблужених до нього людей. Їх автор, збережений у традиційному православному руському дусі, представляє Хмельницького майже як володаря Русі-України (у тексті — Росії). Проводяться певні паралелі зі славними часами князя Володимира. Говориться, що за цього князя Росія піднялася, але занепала за його синів. Тепер же, за Богдана, знову вона піднімається. Словом, Хмельницький постає як продовжувач Володимира. Також він постає і як продовжувач справ митрополита Петра Могили.

Автор демонструє лояльність до польської королівської влади. Богдан представлений як гетьман під владою короля Яна Казимира:

«Когда король Казимер естъ в Польше Иоанъ
В Руси естъ гетьман Хмельнитцкый Богдан».

Правда, наведені віршовані стрічки можна прочитувати і як протиставлення. Але в інших місцях автор хвалить Яна Казимира, вважає, що за його правління наставала поправа російських, чи то козацьких, справ.

Декларується навіть польсько-руська єдність:

«В російскомъ роде польская булава,
В народе пол(ь)скомъ російская слава».

¹ Текст панегіричних віршів, поданих у козацькому реєстрі, див.: Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. — Т. 9, кн. 2. — С. 1523—1526.

Отже, Хмельницький репрезентується не як повстанець, а як вірний королівський слуга, що «відновив» славу Русі-Росії.

Таке розуміння діянь гетьмана Богдана мало поширення передусім у середовищі шляхтичів, що, в силу різних обставин, опинилися у козацькому війську. До таких, зокрема, належав Іван Виговський. Ці люди, виховані в шанобливому ставленні до влади Речі Посполитої, хотіли примирення з королем. Водночас вони жили мріями про «відновлення Русі», «руської слави» під королівським берлом. Хмельницький, на їхню думку, якраз і робив це.

Подібні погляди вчених канцеляристів, що походили з рядів руської шляхти, не набули великого поширення. Ця шляхта в українських реаліях ставала «вчорашнім днем», поступаючись новій козацькій еліті. Зрештою, чимало руських шляхтичів стало козаками. Так само в минуле відходили русько-шляхетські стереотипи, які були представлені в цих панегіричних віршах.

Одним із перших негативних творів був «Літописець або хронічка» Яна (чернече ім'я — Яким) Єрлича (1598—1674)¹. Її автор належав до православних шляхтичів. Тому його не варто трактувати як представника суто польської сторони. Радше, він представляв у своєму творі погляди української православної шляхти й духовенства. Правда, і ця шляхта, і почасти це духовенство були лояльними до влади Речі Посполитої. На них помітно впливала культура польська. Вони широко користувалися польською мовою. Не був винятком і Єрлич, який писав свій «Літописець...» польською мовою. Хоча в творі зустрічаються й україномовні фрагменти.

Автор згаданого «Літописця...» походив з Волині, з села Колом'є, що неподалік Острога. Можливо, він навчався в Острозькій академії. Певний час Єрлич служив у війську. Навіть брав участь у Хотинській битві 1621 р. Після цього через кілька літ прийняв чернечий постриг під ім'ям Яким. У кінці 1620-х — на початку 1630-х рр. був ченцем Київського Пустинно-Микільського монастиря. Улітку 1633 р. новообраний київський митрополит Петро Могила вирішив цей монастир підпорядкувати собі, застосувавши при цьому силу до настоятеля й ченців. Єрлич покинув чернече життя, одружився й господарював неподалік Житомира. У 1648 р., після того як вибухнула війна під проводом Хмельницького, змушений був утекти до Києва, де переховувався від козаків у Києво-Печерській лаврі.

Неприхильне ставлення до «Богом даного» гетьмана Хмельницького зустрічаємо в тогочасних польських і навіть почасти руських шляхтичів, які не пристали до козацької «ребелії». Для шляхти Речі Посполитої Хмельниччина стала шоком і трагедією. Її представники намагалися в літературних творах осмислити це явище. Як правило, і самого Хмельницького, і підняте ним повстання вони характеризували негативно. Хоча й були спроби зрозуміти причини повстання, з'ясувати, як дії шляхетства спровокували це явище.

¹ Про Йоахима Єрлича див.: *Тесленко І. А.* Родинний клан Єрличів // Соціум: альманах соціальної історії. — К., 2004. — Вип. 4. — С. 135—188; *Яковенко Н.* Дзеркало ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — С. 63—104.

Близько 1652 р. переїхав на рідну Волинь, де проживав з родиною до кінця своїх днів під опікою свояка князя Юрія Пузини.

Ймовірно, події Хмельниччини, коли Єрлич ховався за монастирськими стінами, підштовхнули його на написання «Літописця...», над яким він переважно працював у 1648—1673 рр.¹

«Літописець...» є твором гібридним, де щоденникові записи, мемуари доповнюються різними документами (угодами, присягами, універсалами, ухвалами й сеймиковими інструкціями), віршами, листами державних діячів та т. зв. листами-новинами, промовами тощо. У творі викладалася історія роду Єрличей (розділ «Опис моїх предків»), говориться про події в Речі Посполитій, зокрема на українських землях, у 1620-х — на початку 1670-х рр. Є записи щоденникового характеру під назвою «Нещасний початок розбою козацького», який охоплює 1648—1649 рр.

Загалом Єрлич негативно ставився до козаків-повстанців під проводом Хмельницького. Це зрозуміло. Він сам постраждав від козацької «ребелії». Автор «Літописця...» обурений вчинками «свинопасів», які підняли руку на своїх панів. Повстанців Єрлич іменує «нещотливими псами, яких під сонцем немає гірших за інших створинь».

Він, щоправда, не в захваті від того політичного ладу, що утвердився в Речі Посполитій. Нікчемними людьми, нездарами, боягузами, пияками постають зі сторінок літописця високі достойники держави — полководці й сенатори. Уїдливо характеризує літописець гетьманів Станіслава Жолкевського та Станіслава Конецпольського, хоча для тогочасної польської шляхти вони вже стали культовими постатями. Пише, що за їхнього гетьманування Україна, власне Подніпров'я, Волинь, Поділля та Русь, тобто воеводство Руське (Галичина), не знали спокою. Чи не головним антигероєм Єрлича є коронний гетьман Микола Потоцький, на якого він кладе провину за початок війни з козаками. Цей високий достойник, за словами автора «Літописця...», «більше думав про келишки, шклянки, аніж про добро Речі Посполитої», не слухався мудрих порад, щоб дати спокій козакам і хлопам. Саме Потоцькому, як антигерою, присвячено вірші, в яких йдеться про поразку польського війська під Жовтими Водами в квітні-травні 1648 р. Про них далі буде йти мова. Дістається від Єрлича й іншим воєначальникам — Мартину Калиновському, Станіславу Потоцькому й Яну Собеському. Негативно він характеризує шляхтича Самуїла Лаща, який прославився розбишацтвом на Київщині. Ці та де-

¹ Оригінал-автограф «Літописця...» у XIX ст. зберігався в зібранні польського історика Я.-Б. Альбертранді. Ця копія загинула під час Першої світової війни у Ростові-на-Дону разом з рештою рукописів Бібліотеки Варшавського університету, які були туди евакуйовані. У 1853 р. незначні фрагменти першої частини й другу частину твору з цього рукопису опублікували. Див.: *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza z rękopisu wydał K. Wł. Wójcicki.* — Т. 1—2. — Petersburg, 1853. Ще один примірник твору, який Михайло Возняк вважав за автограф Єрлича і з якого він опублікував віршовані вставки, зберігався в Бібліотеці Ординації Красінських у Варшаві, яка згоріла під час бомбардувань у 1944 р. Див. публікацію М. Возняка: *Возняк М. Українські пісні й польські вірші із «Літописця» Єрлича // Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* — Львів, 1931. — Т. СІІ. У 1916 р. відомий український археограф Орест Левицький підготував пам'ятку до видання в серії «Южнорусских летописей». Але підготовлене видання не було розтиражоване. Єдиний збережений примірник його верстки знаходиться в архіві Інституту історії України НАН України.

які інші достойники, на думку автора «Літописця...», й довели руські, в сучасному розумінні — українські, землі до негараздів.

Нинішньому неупорядкованому світові Речі Посполитої Єрлич протиставляє «ідеальний» світ, який відійшов у минуле (тут спрацювала міфологема «золотого віку»). Це світ, де правили руські династії — Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Корецькі, Стангушки та «інші княжата». Всі ці князі, як правило, герої прикордоння, котрі захищають свою землю від татар. Правда, до числа захисників додаються ще шляхтичі — Струсі й Бернард Претвич.

Окрім князівського світу, Єрлич виділяє ще трьох героїв. Це — козацький ватажок Петро Конашевич-Сагайдачний, який, на думку автора «Літописця...», відіграв основну роль у Хотинській битві 1621 р., Стефан Хмелецький, котрий прославився захистом українського прикордоння в 20-х рр. XVII ст., а також Стефан Чарнецький, що був київським каштеляном (1655—1657), а пізніше київським воєводою та польним гетьманом. Єрлич характеризує останнього як рятувальника від «хлопської сваволі». Він не дбає про особисті вигоди, веде суворий спосіб життя: для нього напій — вода, постіль — повсть, а сідло біля голови — то його подушка.

Як уже говорилося, Єрлич у своєму «Літописці...» вміщав віршові твори. Деякі із них нині стали хрестоматійними. Це — «Пісня про пана Миколая Потоцького». Іноді цей твір розділяють на дві частини, оскільки друга частина, «Відповідь пана Потоцького на жовнірські слова», може розглядатися як окремий твір¹.

Коли з'явилися ці вірші, не можемо точно сказати. Але те, що вони були написані незадовго після поразки польських військ під Жовтими Водами, сумнівів не має. Вірші відносно адекватно відображують реалії, пов'язані з цією битвою. У них, як не дивно, відчуваються прокозацькі настрої. Тому, схоже, їх автором був не Єрлич, а якийсь анонімний грамотій, що симпатизував козакам. Однак Єрличу вони могли сподобатися, оскільки тут засуджувався коронний гетьман Микола Потоцький. І тому він помістив їх у своєму «Літописці...».

Вірші побудовані як малий драматичний твір. Перша частина — звернення жовнірів до Потоцького. У ньому є заклик до цього полководця вміло керувати ввіреним йому військом, враховувати різні обставини. Звучить симпатія до запорожців, як до звияжних воїнів, що можуть розгромити жовнірів:

«Жони і діти гди ся мають подіти наші напотом,
Гди нас молодці, тії запорожці, збавлять клопотом».

Жовніри закликають гетьмана помиритися із запорожцями, укласти з ними угоду:

Петро
Конашевич-Сагайдачний

¹ Пісня про пана Потоцького... // Слово многоцінне. — К., 2006. — Кн. 3. — С. 500—502.